

واکاوی اصول و روش‌های معلمان در تربیت اجتماعی دانش‌آموزان با تاسی از آیات و روایات

احسان عباسی جوشقان^{1*}

حسین میرزایی²

چکیده

از جمله اولویت‌های هر جامعه‌ای تعلیم و تربیت است و نقش معلم به عنوان مهمترین عامل در نظام تعلیم و تربیت، جایگاه و اهمیت به‌سزایی دارد. لذا هدف از انجام این پژوهش بررسی اصول و روش‌های معلمان در تربیت اجتماعی دانش‌آموزان (مخصوصاً دانش‌آموزان دوره ابتدایی) از منظر آیات و روایات می‌باشد. پژوهش حاضر، توصیفی از نوع مروری است که به شیوه‌ی کتابخانه‌ای انجام شده است. در این مقاله ابتدا ضمن مفهوم‌شناسی تربیت اسلامی، اصول و روش‌های تربیتی که معلمان باید در آموزش و تربیت دانش‌آموزان ابتدایی به کار گیرند، بررسی شد. در پایان به این نتیجه نایل شدیم که تربیت اجتماعی می‌تواند نقش مهمی را در سلامت جامعه ایفا کند و با استخراج اصول و روش‌های تربیتی مناسب از آیات و روایات اسلامی می‌توان به گنجینه بی‌بدیلی از دستورات تربیتی مخصوصاً تربیت اجتماعی دست یافت. با توجه به حس قوی تقلید کردن در دانش‌آموزان ابتدایی، معلمان می‌توانند با راهکارهای عملی و الگو قرار دادن خود و اطرافیان کودک در انجام اعمال مذهبی، آداب و رسوم ارزشمند اسلامی و مولفه‌های دیگری از تربیت اجتماعی را در آنها تقویت کنند. در پایان پیشنهاداتی جهت استفاده دانشجویان دانشگاه فرهنگیان، معلمان و دست‌اندرکاران آموزش و پرورش ارائه شده است.

واژگان کلیدی: تربیت اجتماعی، معلم، اصول و روش‌ها، دانش‌آموز.

*1- نویسنده مسئول: دانشجوی کارشناسی، رشته علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، پردیس امام محمدباقر(ع)، بجنورد، ایران

09361307268: شماره تماس

E-mail: abbasi.th72@yahoo.com

2- استاد راهنما: دکترای روان‌شناسی، مدرس دانشگاه فرهنگیان، پردیس امام محمدباقر(ع)، بجنورد، ایران

09155840224: شماره تماس

E-mail: dshomi45@gmail.com

مقدمه

تعلیم و تربیت امری پیچیده است. تربیت و شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان، تحت تأثیر عوامل مختلف قرار دارد. عوامل گوناگون مؤثر در تربیت، هر کدام دارای تأثیرات متفاوتی هستند. در این میان خانواده و مدرسه و جامعه سه نهادی تأثیرگذار بر تعلیم و تربیت دانش‌آموزان هستند. خانواده نخستین محل تعلیم و تربیت و عرصه‌ی آموزش برای تمام افراد است.

در مدرسه نیز عوامل مختلفی وجود دارند که در امر تربیت مؤثرند از قبیل برنامه‌های درسی، مواد آموزشی، سازمان مدرسه و امکانات آموزشی آن؛ ولی هیچ یک از این‌ها به اندازه‌ی معلم، چه به لحاظ آموزشی و چه تربیتی اهمیت ندارد، زیرا این معلم است که به همه‌ی آن عوامل جان می‌بخشد و آنها را سودمند و نتیجه‌بخش می‌گرداند. همچنین اوست که نسل‌ها را به همدیگر ارتباط می‌دهد، فرهنگ جامعه را حفظ می‌کند، و در صورت نیاز تغییر می‌دهد و تکامل می‌بخشد و به رفتار دانش‌آموز شکل می‌دهد (پورعلیرضا، 1390).

پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «خداوند و فرشتگانش (و همه موجودات، حتی مورچه در لانه اش و ماهی در دریا) بر معلمی که به مردم، به خوبی می‌آموزد، درود می‌فرستند»³ (مجلسی، 1403: ج ۶۱، ص ۲۴۵).

یک مسئله مهمی که در تربیت وجود دارد، این است که معلمان در تربیت یک‌بعدنگر نباشند؛ به عبارت دیگر، ضروری است معلمان، همراه با توجه به جنبه مختلف وجودی افراد، زمینه‌ای را رشد همه جانبه دانش‌آموزان فراهم کنند.

بنا بر نظر متخصصان تعلیم و تربیت، بی‌توجهی به سایر ابعاد وجودی انسان، مانع تربیت انسان کامل، (انسانی که در تمامی زمینه های فرهنگی، اجتماعی، اخلاقی و... رشد پیدا کرده باشد) می‌شود. لذا آموزش و پرورش باید در تمامی سیاست‌گذاری‌های خود، باید به این اصل مهم توجه داشته باشد.

یکی از این ابعاد، بعد اجتماعی تربیت است. امروزه اگر می‌بینیم که تعدادی بزه‌کاری در جامعه افزایش یافته است و بزه‌کاران در سن نوجوانی با اعمال خشونت‌آمیز دست به اقدامات شرورانه می‌زنند، یکی از مهمترین علل آن به عدم تربیت صحیح اجتماعی در کودکی و نوجوانی آنها بر می‌گردد.

«کودکانی که از دوران خردی به تدریج برای زندگی اجتماعی پرورش داده نشوند، وقتی به سن جوانی می‌رسند، چون روحیات آنان فرم و شکل پیدا کرده و دیگر تغییر و تبدیل در آنها دشوار می‌گردد، نمی‌توان به زودی آنان را به خصوصیات زندگی اجتماعی آشنا گردانید. بنابراین یکی از وظایف مهم و حساس اولیا و مربیان کودکان، پرورش جنبه‌های اجتماعی کودکان است» (رشیدپور، 1386: 128).

3- {ان الله و ملائکته حتی النملة فی حجرها و حتی الحوت فی البحر، یصلون علی معلم الناس الخیر}.

از طرف دیگر، از آنجایی که دانش‌آموزان ناگزیر باید روزی به اجتماع بزرگی وارد گردند و ارتباط با دیگر انسان‌ها برقرار کنند، توانایی سازش با محیط اجتماعی، نیازمند تربیت اجتماعی است که زیر بنای آن باید توسط معلمان و والدین دانش‌آموز پی‌ریزی شود.

در تحقیقات خارجی نیز از تربیت اجتماعی، به جامعه پذیری نام برده شده است و آموزش سنتی را مغایر با جامعه پذیری نام برده شده است و در کلاس‌های سنتی که دانش‌آموزان با یکدیگر معاشرت ندارند، روند مثبتی در جامعه پذیری دانش‌آموزان دیده نمی‌شود. (لیمن⁴، 1998) البته خیلی از این تحقیقات، مدرسه سنتی را به خانه ترجیح می‌دهند؛ زیرا این باور وجود دارد که دانش‌آموزان در ناهار خوردن، تفریحات و... با یکدیگر هستند و تاثیر مثبتی در جامعه پذیری آنها وجود دارد (چتھام کارپنتر⁵، 1994).

نکته مهمی که باید به آن توجه شود این است که امروزه دیده می‌شود، که برخی معلمان در تعیین اصول و روش‌های تربیتی مخصوصا تربیت اجتماعی، دچار مشکل هستند که یکی از مهمترین علل آن عدم بهره گیری از کتاب ارزشمند الهی و کلام معصومین به عنوان نقشه راه است. با توجه به مطالب ذکر شده، هدف نهایی از انجام این پژوهش، دستیابی به اصول و روش‌هایی است که در چارچوب آیات و روایات، نقشه راهی برای معلمان در تربیت اجتماعی دانش‌آموزان است. همچنین دانش‌جو معلمانی که در ابتدای راه ورود به شغل شریف معلمی هستند، می‌توانند با مطالعه این مقاله به نقشه راهی برای تربیت اجتماعی دست یابند.

واکاوی ادبیات موضوع

پیشینه پژوهشی قابل درخوری در این زمینه وجود دارد که، خود نشان‌دهنده اهمیت موضوع تربیت اجتماعی است و این نکته باید مد نظر قرار گیرد که مبحث تربیت اجتماعی، نباید تنها در دوره‌ای از زمان مورد توجه قرار گیرد.

نکته‌ای دیگر که باید در این مورد اشاره کرد این است که متاسفانه در تمامی این تحقیقات، نقش معلم به عنوان نقشی در کنار سایر نهادهای اجتماعی قرار گرفته است و شاید به جرات به توان گفت، کمتر دیده شده است که تحقیقی مجزا برای نقش محوری معلمان در تربیت اجتماعی، به مرحله اجرا رسیده باشد. همانطور که در مطالب قبل ذکر شد، مهمترین عنصری که در نظام آموزشی، در تربیت اجتماعی محصلان و نوآموزان موثر است، معلمان هستند.

از جمله این پژوهش‌ها، می‌توان به پژوهش خانم فاطمه کریمی (1391) با موضوع «برنامه درسی پنهان؛ تاکید بر تربیت اجتماعی» اشاره کرد که در این پژوهش ضمن بررسی ماهیت جنبه‌های مختلف برنامه درسی پنهان در بعد تربیت اجتماعی، که از ساختار محیط آموزشی، جو اجتماعی آن و تعامل بین مربی و فراگیر استخراج می‌شود، این نتیجه نایل آمده است که شناسایی جنبه‌های بازدارنده برنامه درسی پنهان با تاکید بر تربیت اجتماعی فراگیران، می‌تواند

4- Lyman

5- Chatham-Carpenter

به تحقق اهداف برنامه ریزی شده و آشکار تربیت اجتماعی محیط آموزشی کمک کند.

آقای مهدی سبحان نژاد و همکاران (1390)، در تحقیقی با عنوان «ماهیت تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی(ع)» به بررسی ماهیت تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی(ع) پرداخته است. نتایج حاکی از آن است که امام علی(ع) منشوری جامع، دقیق و همه جانبه در تربیت اجتماعی عرضه داشته‌اند که رهنمودهای آن رنگ کهنگی به خود نمی‌گیرد و لذا کاملاً می‌تواند راهنمایی برای معلمان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت باشند.

خانم فریبا اطمینانی (1385)، در تحقیقی با عنوان «نقش معلم در جامعه‌پذیری دانش‌آموزان» به تشریح ساز و کار جامعه‌پذیری دانش‌آموزان از طریق معلم پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که معلمان به واسطه نقش کلیدی در جامعه‌پذیری متعلمین، عضو موثر در برقراری رابطه میان جامعه و مدرسه است.

آقای محمد منصورنژاد (1384) در پژوهش خود با موضوع «درآمدی بر تربیت اجتماعی در سیره معصومین(ع)» ضمن تبیین تربیت اجتماعی از نظر اسلام، نتیجه به دست آمده نشان می‌دهد که اسلام مواد خام لازم برای تربیت اجتماعی را دارد و در صورت تحقق و به کارگیری این فرامین، جامعه اسلام به صورت سازنده تربیت خواهد شد و به توسعه و پیشرفت خواهد رسید.

در پژوهشی دیگر، آقای فرهاد طهماسبی (1384) در تحقیقی با عنوان «نقش تشکلهای دانش‌آموزی در تربیت اجتماعی»، به بررسی نقش تشکلهای دانش‌آموزی در تربیت اجتماعی دانش‌آموزان، مقطع راهنمایی، متوسطه و پیش دانشگاهی استان لرستان پرداخته است. نتایج حاصل از این پژوهش نشانگر وجود رابطه بین عضویت دانش‌آموزان در تشکلهای دانش‌آموزی، با مسئولیت‌پذیری، نظم‌پذیری و انتخاب شغل بوده است که این تحقیق نقشه راهی برای معلم جهت تشویق دانش‌آموزان به تشکلهای دانش‌آموزی است.

همچنین در پژوهشی متفاوت، آقای بهرام محسن پور (1380)، در تحقیق خود با موضوع «نقش تربیتی معلم در فرآیند تعلیم و تربیت»، به آگاه‌سازی تربیتی و مورد مراقبت قرار دادن او اشاره می‌کند و نتیجه‌گیری می‌کند که معلمان باید از همه فرصت‌ها و تجارب آموزشی، برای تقویت بنیانهای اخلاقی دانش‌آموزان در فرآیند تربیت، سود جویند.

روش شناسی

در رابطه با روش شناسی این پژوهش می‌توان گفت که این پژوهش، توصیفی از نوع مروری است که به شیوه کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع پیشین و با ابزار فیش‌برداری انجام شده است.

طرح بدنه اصلی

در ادامه به بحث در مورد یافته‌ها و بدنه اصلی این مقاله می‌پردازیم.

مفهوم شناسی تربیت

در قرآن کریم سه آیه وجود دارد که واژه تربیت در آن به کار رفته است، آیه 23 و 24 سوره اسرا:

«و از روی مهربانی و لطف، بال‌های تواضع خویش را برای آنان فرود آور و بگو: پروردگارا بر آنان رحمت فرست، همان‌گونه که مرا در کودکی تربیت کردند»⁶.

و دیگر آیه 18 سوره شعرا:

«گفت: آیا ما تو را در کودکی در میان (دامان مهر) خود پرورش ندادیم و سال‌های متمادی از عمرت در میان ما بودی؟»⁷
خداوند در رابطه با اهداف تربیت نیز، در قرآن کریم می‌فرمایند:

«همانا که خدا بر مومنان منت نهاد که رسولی از خودشان فرستاد تا آیات خدا را برایشان بخواند و آنان را از آلودگی‌ها پاک سازد و به آنان کتاب و حکمت بیاموزد»⁸.

با توجه به آیات قرآن می‌توانیم به تعریفی کلی از تربیت اسلام دست یابیم.

«تربیت اسلامی عبارتست از شکوفایی استعدادهاي خدادادي در هر انسان، جهت ایجاد يك اعتدال در زندگی و با قصد رسیدن به اهداف و کمال مطلوب مورد نظر خداوند» (بهشتی و دیگران، 1386: 11).

باید توجه کرد که نمی‌توان آموزش و تربیت را یکسان دانست و همانطور که در تعاریف بالا می‌توان یافت، تربیت به تمامی جنبه‌های انسانی توجه دارد در صورتی که آموزش، از چنین ویژگی برخوردار نیست.

«آموزش بیش از هر چیز سپردن دانستنی هاست به دیگران. ممکن است زمینه ای برای تربیت باشد ولی چه بسا ممکن است که به هیچ دگرگونی نینجامد» (نقیب زاده، 1381: 16).

بعد اجتماعی تربیت

یکی از مهمترین ابعاد تربیت، بعد اجتماعی آن است که در قرآن و احادیث توجه زیادی به آن شده است. در حال حاضر نیز تربیت اجتماعی مورد تاکید دست اندرکاران تعلیم و تربیت می‌باشد.

«جنبه اجتماعی شخصیت آدمی از اهمیتی خاص برخوردار است. همانطور که می‌دانیم انسان حیوانی اجتماعی است. انسانیت انسان در حد وسیع به جنبه اجتماعی حیات انسان وابسته است. زبان انسان، ادراکات انسان، قدرت تفکر انسان، نحوه بروز و کنترل عواطف از سوی انسان و فرهنگ و تمدن انسان همه تحت تاثیر حیات جمعی قرار دارند» (شریعتمداری، 1388: 60).

اما می‌رسیم به موشکافی مفهوم دقیق تربیت اجتماعی؛ در مورد مفهوم تربیت اجتماعی، تعاریف گوناگونی ارائه شده است.

جامعه‌شناسان، روان‌شناسان و انسان‌شناسان از دیدگاه خود تعریفی از این مفهوم ارائه داده‌اند. علمای جامعه‌شناس در باب تربیت اجتماعی می‌گویند: «تربیت اجتماعی جریانی است که طی آن نظر تربیتی حاکم بر جامعه، هنجارها، مهارت‌ها، الگوها، انگیزه‌ها، طرز

6- {وَقُضِيَ رِبْكَ إِلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا آيَاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا أَمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا آفٌ وَلَا تُنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا }

7- {قَالَ أَلَمْ نَرْزُقْكَ فِينَا وَلَيْدًا وَ لَيْثًا فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ}

8- {سورة آل عمران آیه 164: {لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ}}

رفتارها، قواعد مورد نیاز جامعه و روابط هر فرد را شکل می‌دهد تا افراد بتوانند بر اساس آموخته‌های خود، ایفای نقش نمایند» (بهشتی و دیگران، 1386: ص11).

بررسی مفهوم تربیت اجتماعی در اسلام

تربیت اجتماعی در اسلام، مفهومی مشابه مفاهیم مطرح شده دارد، اما مفهومی پخته‌تر، به طوری که می‌توان تربیت اسلامی را جامع تمامی تعاریفی دانست که توسط نظریه پردازان ارائه شده است.

«مقصد از تربیت اجتماعی در اسلام این است که کودک را به آداب و اصول ارزشمند اجتماعی برخاسته از آموزه‌های تربیتی اسلام را به‌رورانییم تا بتواند در جامعه مظهر حسن رفتار، ادب، تعادل، عقل پخته، و تلاش حکیمانه باشد» (بهشتی، 1392: 224).

در رابطه با فطری یا فطری نبودن جامعه انسانی، دانشمندان اسلامی معتقدند که انسان در ذاتش گرایش به زیستن با جمع را در خود دارد.

«هر فرد انسانی فطرتاً اجتماعی است و این خصیصه اجتماعی، به کمک دو نیروی علم و اراده به تدریج به حد کمال می‌رسد» (بهشتی و دیگران، 1382: 13).

در آموزش و پرورش نیز تربیت اجتماعی مفاهیم عمده تربیت اجتماعی کودکان و نوجوانان، از جمله خود کفایتی، ابراز وجود، استقلال، خود پنداری، خود رهبری رقابت، همکاری، نوع دوستی، هویت جویی، تشخیص طلبی و دهها مؤلفه تربیتی دیگر، که به نوعی شخصیت اجتماعی دانش‌آموزان را شکل می‌دهد، شامل می‌شود و این مفاهیم در همین دوران آموزشی تحقیق می‌پذیرد. تربیت اجتماعی فرد را برای قبول مسئولیت در جامعه آماده می‌سازد (محمدنصیر، 1387).

در ادامه به اصولی از تربیت اجتماعی که باید توسط معلمان رعایت شود، اشاره می‌شود.

بررسی اصولی از تربیت اجتماعی از دیدگاه اسلام، که باید معلمان به کار گیرند

بعد از تبیین مبانی و مفاهیم تربیت اجتماعی، نوبت به تشریح اصولی از تربیت اجتماعی می‌رسد که باید توسط معلمان رعایت شود. منظور از اصول، راهنمای عمل معلمان است که باید در فرآیند تربیت اجتماعی دانش‌آموزان، آنها را در نظر بگیرند.

الف-توجه به نیازهای اجتماعی دانش‌آموزان

«زیربنای هر نوع برنامه تربیتی و آموزشی برای نوجوانان و جوانان توجه به نیازها و مقتضیات روحی و روانی شان است» (نخعی، 1374: 316).

حل نیازهای اجتماعی دانش‌آموزان، یکی ضروریات و پایه‌های تربیت اجتماعی است.

به عنوان مثال در دوره هفت تا یازده سالگی، نیاز به گروه همسالان، بازی و احساس تعلق به گروه جزو ابعاد اجتماعی نیازهای این گروه سنی است که نمی‌توان بدون در نظر گرفتن این نیاز، اقدام به پرورش اجتماعی دانش‌آموزان کنیم (سیف و همکاران، 1392).

پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «به شما درباره جوانان به نیکی سفارش می‌کنم که آنها دلی رقیق‌تر و قلبی فضیلت‌پذیرتر دارند»⁹ (محمدی ری شهری، 1386، جلد 7، ص 368).

این حدیث به خوبی نشان‌دهنده اهمیت توجه به دنیای گروه سنی نوجوانان و جوانان است؛ لذا ضروری است معلمان قبل شروع هر کاری نیاز اجتماعی مختص گروه سنی مورد نظر را در نظر بگیرد و سپس اقدام به بکارگیری روش‌های تربیت اجتماعی نمایند.

ب) تلاش در جهت حفظ کرامت دانش‌آموزان

بر اساس سند تحول بنیادین وزارت آموزش و پرورش، مهمترین جنبه‌های توجه به تربیت اجتماعی، توجه به ابعاد جمعی هویت و بعد اجتماعی حیات طیبه است و از کرامت ذاتی دانش‌آموزان به هویت نام برده شده است و لذا بر طبق این سند باید هویت دانش‌آموزان محفوظ بماند و نباید تحت هیچ شرایطی متربیان را تحقیر کرد (روابط عمومی وزارت آموزش و پرورش: 1391).

«تربیت توأم با حفظ کرامت و شرافت و ارجمندی متربی، باعث ایجاد خودباوری در متربی و رعایت احترام متقابل نسبت به سایر افراد جامعه می‌شود و بالعکس، اگر مربی انسانی سبکسر و حقیر باشد، عواقب شومی به متربیان خود منتقل خواهد کرد» (افخمی، 1386: 20).

در زمان حکومت امیرالمومنین (ع)، برخی از دهقانان از سخت‌گیری عمر بن سلمه الارحبی، (که فرماندار حضرت بود) به امام شکایت کردند. این افراد مسلمان نبودند، بلکه آنگونه که از متن نامه بر می‌آید از مشرکین هم‌پیمان مسلمانان بودند و یا بنابر آیاتی که در ادامه نامه آورده شده ممکن است از اهل کتاب بوده باشند. در هر صورت امام برای فرماندار خود دستورالعملی نوشته و فرماندار خود را به رعایت حقوق شهروندی آنان توصیه می‌کند:

«اما بعد، کشاورزان شهر تو، از تو شکایت کرده‌اند. آنان از سخت‌گیری و سنگدلی و حقیر شمردن و ستمگریت شکایت کرده‌اند. دقت کردم و آنان را به دلیل مشرک بودنشان، شایسته نزدیک شدن به تو ندیدم. آنان نه در خور دور شدن و مورد ستم واقع شدن هستند، زیرا با ما دارای عهد و پیمان می‌باشند. بنابراین جامه‌ای از نرم‌خویی با دامن‌ی از سخت‌گیری را شعار خود قرار ده و با آنان اعتدال بین سخت‌دلی و مهربانی را انتخاب کن. به خواست خدا در میانشان به اعتدال رفتار کن، و حد متوسط بسیار دور کردن و بسیار نزدیک کردن را برگزین.»¹⁰

این نامه به خوبی نشان می‌دهد که آن حضرت حتی بدرفتاری و حقارت مشرکان را نیز جایز نشمرده است.

9- {اوصیکم بالشبان خیرا فانهم ارق افئده}

10- نهج البلاغه نامه 19: {بَعْدُ فَإِنَّ دَهَاقِينَ أَهْلَ بَلَدِكَ شَكُّوا مِنْكَ غِلْظَةً وَ قَسْوَةً وَ اخْتِقَارًا وَ جَفْوَةً وَ نَظَرَتْ فَلَمْ أَرَهُمْ أَهْلًا لِأَنْ يُدْنُوا لِشُرْكِهِمْ وَ لَا أَنْ يُقْصُوا وَ يُجَفُّوا لِعَهْدِهِمْ فَالْبَسْ لَهُمْ جِلْبَابًا مِنَ اللَّيْنِ تَشْوِبُهُ بَطَرَفٌ مِنَ الشَّدَّةِ وَ ذَاوِلْ لَهُمْ بَيْنَ الْقَسْوَةِ وَ الرَّأْفَةِ وَ أَمْرِجْ لَهُمْ بَيْنَ التَّقْرِيبِ وَ الْإِدْنَاءِ وَ الْإِبْعَادِ وَ الْإِقْصَاءِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ}

این نامه می‌تواند مورد استفاده کارشناسان تعلیم و تربیت قرار بگیرد و همواره در برخورد با متربیان، شایستگی‌های ذاتی آنها را در نظر داشته باشد.

دانش‌آموزی که مورد بدرفتاری قرار گیرد، در برخوردهای اجتماعی و در فراگیری آداب اجتماعی از جمله احترام، از بدرفتاری معلم خود برداشت سو می‌کند.

ج- مسئولیت پذیری دانش‌آموزان

«اصل مسئولیت‌پذیری چون قاعده‌ای تجویزی حاکی از آن است که فردی که مورد تعلیم و تربیت قرار گرفته، باید نسبت به مقاصد که در جریان حیات خود در نظر می‌گیرد و اعمالی که برای نیل به آنها انجام می‌دهد، احساس مسئولیت کند و قبول اصل این مسئولیت در جریان حیات انسان‌ها، واحد آن خواهد بود که از آفات و موانع کمال دوری کند» (محمدی و همکاران، 1393: 16).

تاریخ ارزشمند اسلام بیانگر نمونه‌های زیادی از واگذاری مسئولیت به نوجوانان و جوانان از جانب رسول‌الله است. آن حضرت مصعب بر عمیر را که در آن روز جوان نوری بود برای تبلیغ دین اسلام به مدینه فرستاد و او هم با بهره‌گیری از نیرو و نشاط جوانی، منشا تحولات و پیشرفت‌های مهمی در تاریخ اسلام شد. این و نمونه‌های دیگر، همگی درس بزرگ تربیتی برای معلمان است که در برخورد با دانش‌آموزان از دادن مسئولیت ابا نکنند (نخعی، 1374: 318). اگر می‌خواهیم دانش‌آموزان را برای عضویت در زندگی اجتماعی و ایفای نقش‌های مفید اجتماعی آماده کنیم، در دادن مسئولیت کلاس و در قالب کارهای درسی، نباید درنگ کرد.

با توجه به این اصل اجتماعی باید کودک به گونه‌ای تربیت گردد که آمادگی قبول مسئولیت اجتماعی در وی پدیدار گردد و بیاموزد که فردی انسان دوست و خادمی برای جامعه اسلامی در آینده خواهد بود.

د) همکاری و مشارکت دانش‌آموزان

«یکی از جریان‌های اساسی در حیات آدمی همکاری است. همکاری رکن اساسی زندگی انسانی است. در هر وضع و موقعیت همکاری شرط اصلی زندگی جمعی می‌باشد» (شریعتمداری، 1388: 62).

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید:

«در نیکوکاری و پرهیزکاری یکدیگر را یاری کنید و در گناه و تجاوز، به یکدیگر یاری نرسانید»¹¹

این آیه خود به اهمیت همکاری و مشارکت اشاره دارد.

دانش‌آموزان این قابلیت مهم را دارند که روحیه خستگی‌ناپذیری در مشارکت و همکاری دارند، همچنین مشارکت و همکاری دانش‌آموزان یکی از مهمترین اصول تربیت اجتماعی است که دانش‌آموزان در آینده خود به این امر اهتمام بورزند.

11- سوره مائده آیه دو: { تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ }

انسان به دلیل اجتماعی بودن نیاز همکاری با دیگران دارد و نظام بنیادین اسلام بسیاری از قوانین اجتماعی خود را بر اصل مشارکت اجتماعی استوار نموده است. بنابراین بجاست که در عرصه تربیت اجتماعی همواره این اصل را مد نظر قرار داده و در پرورش روحیه گرایش کودکان و نوجوانان، از همان مراحل اولیه تربیت، به مشارکت در امور جمعی همت گماشته شود (مرزوقی و اناری نژاد، 1386: 178).

(و) وحدت و اصلاح روابط اجتماعی در بین دانش‌آموزان

انسان ضمن زندگی در محیط اجتماعی باید عادات و مهارت‌های لازم جهت شرکت در اجتماع را کسب کند و پاره از عادات خود را ترک کند. سازگاری جمعی به معنای تسلیم در برابر جمع یا تایید وضع موجود نیست، بلکه انسان، ضمن حفظ ویژگی‌های فردی و استقلال، در صدد تفاهم با دیگران بر می‌آید. لذا در این میان خلاقیت فرد در گرو آزادی و حق انتخاب هدف توسط فرد می‌باشد (شریعت‌مداری، 1388).

سازگاری و همدلی با برادران مسلمان خود از جمله اصول مهم در تربیت اجتماعی است که اسلام به آن توجه ویژه ای دارد و در آیات و روایات بسیاری به آن تاکید شده است، از جمله آیه 103 سوره آل عمران که خداوند می‌فرماید:

«همه به ریسمان الهی چنگ بزنید و از یکدیگر جدا نشوید»¹².

با توجه به تاکید اسلام نسبت به حفظ وحدت در بین امت اسلامی، مسلمانان وظیفه دارند، خود را وابسته به جامعه اسلامی بدانند و ضمن حفظ شکوه آن، در برابر دشمنان از آن محافظت نمایند. با توجه به این سفارش بزرگ اسلام است که افراد باید به گونه ای تربیت شوند که بر مبانی ارزش و فرهنگ اصیل اسلامی با هم‌کیشان خود هماهنگ شوند (مرزوقی و اناری نژاد، 1386).

لذا این نکته باید مد نظر اولیا و مربیان قرار گیرد و در تربیت اجتماعی دانش‌آموزان به آن توجه شود؛ به عبارت دیگر تربیت اجتماعی دانش‌آموزان بدون توجه به روابط اجتماعی آنها با یکدیگر امکان پذیر نیست و دانش‌آموزان باید در ارزش‌های اصیل اسلامی با یکدیگر هماهنگ باشند.

روش‌های تربیت اجتماعی دانش‌آموزان

بر مبنای اصولی که ذکر شد، شیوه‌هایی در تربیت اجتماعی دانش‌آموزان به کار گرفته می‌شود. پس رجوع به نظام تربیتی اسلام برای یافتن اصول تربیت اجتماعی مهمترین نکته ای است که در تعیین روش‌های تربیت اجتماعی باید مد نظر معلمان قرار گیرد.

با رجوع به آیات و روایات اسلامی، شیوه‌های مهمی در تربیت اجتماعی به دست می‌آید که مهمترین آنها در ادامه ذکر می‌گردد.

1- تربیت عملی

همواره عدم همراهی علم و عمل همواره مذمت شده است و عالم بدون عمل همانند زنبور بدون عسل است و شاید به همین دلیل است که در تقسیم‌بندی عالمان، بهترین آنها زنبور عسل نامیده شده است.

12- {و اعصموا بحبل الله جميعا و لا تفرقوا}

شاید بتوان اثرگذارترین روش تربیتی را مخصوصاً برای کودکان، تربیت عملی دانست.

«آموزش گاهی در تدریس و بیان تجلی می یابد و گاهی در رفتار معلم و مربی؛ این نکته مورد تاکید همگان است که آموزش عملی در اثرگذاری، نقش برجسته ای دارد» (حسینی زاده، 1388: 28).

در قرآن کریم به تربیت عملی و خودسازی قبل از دگرسازی تاکید شده است.

قرآن کریم در آیه 44 بقره می فرماید: «آیا مردم را به نیکی دعوت می کنید، اما خودتان را فراموش می نمایید»¹³.

همچنین و در آیات 2 و 3 سوره صف آمده است: «ای کسانی که ایمان آورداید چرا چیزی می گوئید که انجام نمی دهید، نزد خدا سخت ناپسند است که چیزی را بگوئید و انجام ندهید»¹⁴.

بنابراین معلم و مربی خود باید نمونه ای کامل برای دانش آموزان خود باشد و قبل از اینکه دانش آموزان وادار به کاری شود، خود معلم باید انگیزه ای برای دانش آموزان باشد.

رعایت آداب اجتماعی از سوی معلم (به عنوان مثال، سلام بلند هنگام ورود به کلاس)، شرکت در نمازجماعت دانش آموزی و... نمونه ای از مواردی است که دانش آموز به صورت عملی به تربیت اجتماعی نایل می شود.

1-1 الگوسازی

می توان ارائه الگو از سوی معلمان را نمونه ای از تربیت عملی دانست. معلم بعد از خودسازی و اینکه خود به عنوان الگویی برای دانش آموزان است، از الگوهایی مناسب، برای تربیت اجتماعی دانش آموزان استفاده می کند.

الگو کسی است که رفتار و گفتارش مورد تاسی و پیروی است. در این روش مربی نمونه ها و الگوهایی را به متربی خویش معرفی می کند. ارائه الگوهایی نامناسب و متضاد با فرهنگ اسلامی و یا عدم ارائه الگوهای مناسب اسلامی تأثیرات اساسی در تشکیل و رشد شخصیت افراد بر جای می گذارد. پس ارائه الگوهای مناسب انسانی و اجتماعی در پرورش اجتماعی امری ضروری تلقی می گردد (افخمی، 1386).

خداوند در این باره می فرماید: «در وجود گرامی پیامبر خدا و در گفتار و کردارش برای شما الگویی نیکوست»¹⁵.

بنابراین با ارائه داستان هایی از پیامبر و امامان که سیره اجتماعی پسندیده در آن مشهود است، می توان به الگوسازی آن بزرگواران برای دانش آموزان پرداخت و به تربیت اجتماعی دانش آموزان بر اساس فرهنگ اسلامی، همت گماشت.

این روش تربیتی مخصوصاً برای کودکان و دانش آموزان بسیار کارساز است؛ زیرا کودک از آغاز مقلد است و تقلید از رفتار الگوها در زندگی دانش آموزان و کودکان به خوبی مشاهده می شود.

13- {أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ}

14- {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ (2) كَثِيرٌ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ}

15- {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ...}

سخن گفتن، آداب غذا خوردن، لباس پوشیدن، معاشرت، صداقت، پایبندی به قوانین اجتماعی و اعمال مذهبی همگی رفتارهای اجتماعی است که از الگوهای اجتماعی، همچون پدر و مادر فرا می‌گیرند. رفتار اجتماعی معلم نیز همچون اخلاق، طرز اداره کلاس، رعایت عدل، وقت‌شناسی و التزام به ضوابط شرعی و برخورد دانش‌آموزان از جمله مواردی است که دانش‌آموزان از آنها تاثیر می‌پذیرد. بنابراین معلم تنها یک آموزگار نیست؛ بلکه الگویی بانفوذ است که با رفتار نیک دانش‌آموزان را خوب پرورش می‌دهد و برعکس، یک معلم بد اخلاق با رفتار بد خود دانش‌آموزان را به تباهی می‌کشانند. مراکز تربیت معلم در این ارتباط بزرگترین مسئولیت را بر عهده دارند و باید در گزینش دانشجو دقت کنند و افراد متعهد و صالح را بپذیرند و در برنامه درسی آنان همانطور که در آموزش علوم عنایت دارند، در پرورش ایمان و تعهدات اخلاقی و تذکیر و تذهیب نفوس آنان نیز عنایت داشته باشد (امینی، 1387).

2- آموزش اصول ارزشمند اسلامی

اسلام قواعد تربیت نیکوی اجتماعی را استوار کرده و ارزشهای والای انسانی را مشخص کرده و راه تحقق بخشیدن آنها را به ما نشان داده است و اگر آنها را دقیقاً به کار ببندیم می‌توانیم جامعه‌ای بر مبنای تعاون، ارتباط محکم، ادب والا، محبت متقابل و انتقادپذیری به وجود آوریم. اصول ارزشمند اجتماعی همچون تقوا، برادری، رحم، ایثار، عفو و شجاعت از جمله اصول ارزشمند هستند (بهشتی، 1392). معلم باید اصول فوق را در قالب داستان، فیلم و... برای دانش‌آموزان شرح دهد و طوری دانش این اصول را به دانش‌آموزان تلقین دهد که این اصول در آنها نهادینه شود. بدون آموزش اصول فوق، تربیت اجتماعی بی‌فایده و بیهوده است و نتیجه مثبتی نخواهد داد.

3- روش امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف و نهی از منکر یکی از وظایف هم اسلامی است که بر عهده مسلمین نهاده شده است. در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش می‌خوانیم که یکی از اهداف ساحت تربیت اخلاقی، تلاش پیوسته برای خود سازی، اصلاح خود و دیگران و امر به معروف می‌باشد که بدین ترتیب تحقق مراتب حیات طیبه در متربیان فراهم می‌شود (مرکز وزارت آموزش و پرورش، 1390).

معلم می‌تواند با توجه به شرایط به وسیله امر به معروف و نهی از منکر به تربیت اجتماعی دانش‌آموزان اقدام کنند. اصلاح روابط اجتماعی بین دانش‌آموزان، انجام اعمال مذهبی، نحوه ارتباط کلامی با دیگران و استفاده از عبارات نیکو از جمله موقعیتهایی است که معلم باید با ظرافت هر چه تمام‌تر این وظیفه را انجام دهد، زیرا دانش‌آموزان از حساسیت خاصی برخوردارند و با کوچکترین اشتباه معلم یا زیاده‌روی در نهی از منکر، عواقب بدی به همراه دارد.

از طرفی دیگر با توجه به اینکه یکی از اصول مهمی که در هر جامعه‌ای باید رعایت شود تا آن جامعه از ضعف و انحراف نجات یابد، نظارت و امر به معروف و نهی از منکر است، لذا کودک را باید از همان اوایل کودکی به نظارت، امر به معروف و نهی از منکر عادت داد

تا رسالت مبارزه با فساد و حفظ ارزش‌های اسلامی را بر عهده بگیرد. همچنین مربی باید به کودک اصول مهم اجتماعی از جمله شجاعت، صراحت لهجه و حق‌گویی را بیاموزد تا هرگز در دوران زندگی در ادای دین واجب خود به اسلام کوتاهی نکند (بهشتی، 1392).

4- عادت دادن

«وقتی انسان عملی را به طور مستمر تکرار کرد به تدریج به آن خو کرده و حالتی در نفسش به وجود می‌آید که اصطلاحاً "عادت" نامیده می‌شود. عادت یکی روش‌های تربیتی است و از طریق آن می‌توان به تربیت افراد پرداخت. وقتی چندین مرتبه دانش‌آموز عملی را تکرار کند، بدان عادت کرده و انجام آن برایش لذت‌بخش خواهد بود. مربی باید از این موقعیت استفاده کند و سعی نماید او را به کارهای نیک دعوت کند تا به آنها عادت نماید. به تجربه ثابت شده کودکانی که قبل از بلوغ به نماز خواندن و روزه گرفتن مشغول شده‌اند و بدان عادت کرده‌اند، بعد از بلوغ نیز ادامه داده‌اند (امینی، 1387).

بنابراین مربی می‌تواند برای تربیت اجتماعی دانش‌آموزان و پرورش فضایل اخلاقی از این روش استفاده کند؛ مخصوصاً در دوران کودکی که دوره تکوین عادت‌ها نام گرفته است. دانش‌آموز می‌تواند با کمک معلم خود اعمالی مانند آداب معاشرت، مسئولیت‌پذیری، تخلق به اخلاق نیک و اعمال مذهبی که از مولفه‌های تربیت اجتماعی هستند، یاد بگیرد و تمرین کند تا به صورت عادت در آید.

5- تشویق و تحسین

یکی از روش‌هایی که در سیره معصومان در تربیت فرزند از آن بهره گرفته شده است، روش تشویق است. البته معصومان در سیره تربیتی خود کمتر از پاداش مادی استفاده می‌کردند بلکه بیشتر از تشویق معنوی یا تحسین استفاده می‌کردند (حسینی زاده، 1388).

تشویق عبارت است، قول یا عملی که از فعل فاعل قدردانی کرده و می‌ستاید مانند: آفرین، بارک‌الله، خرید اسباب بازی؛ در آغوش گرفتن و بوسیدن. اولیا و مربیان باید با توجه به مقدار سن و درک کودک و شرایط خاص زندگی، نوعی از تشویق را انتخاب نمایند. مثلاً در سال‌های اول کودکی محبت و خنده و با بالارفتن سن کودک، حتی با دادن یک مسئولیت به دانش‌آموز در کلاس درس می‌توان وی را تشویق نمود (امینی، 1387).

از جمله سیره‌ای که از ابن ابی‌الحدید نقل شد که پیامبر(ص) بین حسن و حسین مسابقه دو، برگزار کرد و پس از مسابقه هر دو را مورد تشویق قرار داد و یکی بر زانوی راست و دیگری بر زانوی چپ خویش نهاد. صرف نظر از اینکه پیامبر برنده مسابقه یعنی حسن را بر زانوی راست خویش نهاد و این ممکن است تشویقی بیشتر برای برنده مسابقه تلقی شود، حضور هر دو را مورد تشویق قرار داد و آنها را بر زانوی خود نشانید (امینی، 1387؛ به نقل از ابن ابی‌الحدید، 1385، ج 16، ص 27).

با توجه به مطالب فوق می‌توان این نتیجه را گرفت که مربیان می‌توانند، از روش تشویق به عنوان انگیزه‌دهنده به دانش‌آموز، برای تکرار اعمال و آداب ارزشمند اجتماعی استفاده نمایند. دانش‌آموزان

در هنگام روابط اجتماعی، رفتن به نماز جماعت، انجام اصول ارزشمند نیاز به تشویق و تحسین از جانب معلم را دارد تا وی با خشنودی و رضایت آن کار را ادامه دهد.

نتیجه گیری و ارائه پیشنهادات

در این پژوهش بعد از مفهوم‌شناسی تربیت، بعد اجتماعی تربیت به عنوان بعد مهمی از تربیت مورد توجه قرار گرفت. این بعد از تربیت باید در برنامه درسی دانشجومعلمان تجلی گردد تا دانشجویان دانشگاه فرهنگیان، از ابتدای تحصیل، به اهمیت این جنبه از تربیت پی ببرند. از آنجا که بسیاری از بزه کاران در دوران آموزش رسمی خود از تربیت اجتماعی مناسبی برخوردار نبودند، تربیت اجتماعی می‌تواند نقش مهمی را در سلامت جامعه ایفا کند. جامعه پذیری و تربیت اجتماعی و اصول روش‌های آن، از جمله کلمات کلیدی بودند که در پیشینه پژوهشی نیز به آن اشاره شده است و در این مقاله نیز اهمیتی بالایی داشت. نکته مهمی که باید ذکر شود این است که، دین اسلام کامل‌ترین دین است و سیره تربیتی اسلام کامل‌ترین منبع برای معلمان است. لذا با استخراج اصول و روش‌های تربیتی مناسب از آیات و روایات اسلامی می‌توان به گنجینه بی‌بدیلی از دستوراتی تربیتی مخصوصاً تربیت اجتماعی دست یافت؛ لذا معلمان می‌توانند با یافتن اصولی از تربیت اجتماعی، به روش‌های تربیت اجتماعی مطابق سن دانش‌آموزان ابتدایی دست یابند. از آنجا که در دانش‌آموزان ابتدایی، عمل تقلید مخصوصاً از افرادی که مورد قبولشان است، زیاد می‌باشد، معلمان می‌توانند با تربیت عملی و الگوقرار دادن خود و اطرافیان کودک در انجام اعمال مذهبی، آداب و رسوم ارزشمند اسلامی و مولفه‌های دیگری از تربیت اجتماعی همچون اصلاح روابط اجتماعی در دانش‌آموزان، انگیزه فراگیری و انجام آن اعمال را ایجاد کند.

در مقایسه تطبیقی تحقیق آقای سبحان نژاد و منصور نژاد که در پیشینه پژوهش ذکر گردید، می‌توان به این نتیجه رسید که همانطور که در تحقیق ایشان رهنمودهای تربیتی امام علی(ع) و معصومین، رنگ کهنگی نمی‌گیرد، بر اساس یافته‌های این مقاله نیز، می‌توان از آیات و روایات به عنوان راهنمای همیشگی تربیت اجتماعی استفاده کرد. نتیجه تحقیق آقای طهماسبی نیز نشان از تأثیر شکل‌های اجتماعی در تربیت اجتماعی دارد و همانطور که در این مقاله مسئولیت‌پذیری به عنوان یکی از اصول تربیت اشاره شد و از طرفی شکل اجتماعی نتیجه مثبتی در مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دارد، می‌توان شکل‌های اجتماعی را به عنوان یک راهکار تربیتی جهت کمک به تربیت اجتماعی دانش‌آموزان پیشنهاد نمود.

در پایان پیشنهادات تربیتی جهت استفاده دانشجویان دانشگاه فرهنگیان، معلمان و دست‌اندرکاران آموزش و پرورش ارائه می‌شود، که امید است مفید واقع شود:

- توجه به مبانی و اصول تربیت اجتماعی در برنامه درسی دانشگاه فرهنگیان

- توجه کافی به اصول تعلیم و تربیت اسلامی به عنوان مهمترین معیار تربیت اجتماعی متربیان

- مراجعه به سیره تربیتی پیامبر اکرم (ص) و سیره معصومین جهت فهم ساز و کارهای تربیت اجتماعی دانش‌آموزان

- تشویق دانش‌آموزان، به عضویت در تشکل های دانش‌آموزی جهت تقویت مولفه های تربیت اجتماعی در دانش‌آموزان همچون مسئولیت پذیری و نظم پذیری

- تشویق دانش‌آموزان به شرکت در نماز جماعت مدارس جهت نقش بستن مفاهیم اتحاد و همبستگی و ایجاد علاقه به شرکت در مراسمات مذهبی در سنین بالاتر

- رعایت آشکار برخی از آداب و رسوم نزد دانش آموزان از سوی معلم، همچون بلند سلام کردن، هنگام ورود به کلاس

منابع

بعد از قرآن کریم:

- نهج البلاغه (1385)**، ترجمه حجت الاسلام محمد دشتی، قم: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع)، چاپ چهل و یکم.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (1385)، **شرح نهج البلاغه**، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء الکتب العربی، چاپ دوم.
- اطیابی، فریبا (1385)، **نقش معلم در جامعه پذیری دانش‌آموزان**، نشریه پیوند، شماره 329، 27-32.
- افخمی اردکانی، محمدعلی (1386)، **تبیین روش‌های تربیت اجتماعی در نهج البلاغه**، فصلنامه نهج البلاغه، شماره 21 و 22، 9-39.
- امینی، ابراهیم (1387)، **اسلام و تعلیم و تربیت**، قم: موسسه بوستان کتاب، چاپ سوم.
- بهشتی، احمد (1392)، **اسلام و تربیت کودکان**، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ دوم.
- بهشتی، سعید؛ افخمی اردکانی، محمدعلی (1386)، **تبیین مبانی و اصول تربیت اجتماعی در نهج البلاغه**، تربیت اسلامی، دوره 2، شماره 4، ص 39-7.
- پورعلیرضا توتکله، علی (1390)، **نقش تربیتی معلم از دیدگاه فلاسفه و مربیان بزرگ**، روزنامه اطلاعات، شماره 25020.
- حسینی زاده، علی (1388)، **سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)** (جلد اول)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ هفتم.
- رشیدپور، مجید (1386)، **آشنایی با تعلیم و تربیت اسلامی با تاکید بر روش‌ها**، تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان، چاپ نهم.
- سبحانی نژاد، مهدی؛ رضایی فرمانی، منیره (1390)، **ماهیت تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی (ع)**، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال نوزدهم، شماره 13، 33-9.
- سیف، سوسن؛ کدیور، پروین؛ کرمی نوری، رضا و لطف آبادی، حسین (1392)، **روانشناسی رشد (1)**، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، چاپ بیست و سوم.
- شریعتمداری، علی (1388)، **تعلیم و تربیت اسلامی**، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ بیست و دوم.
- طهماسبی، فرهاد (1384)، **نقش تشکل های دانش‌آموزی در تربیت اجتماعی (دانش‌آموزان مقطع راهنمایی، متوسطه و پیش دانشگاهی در استان لرستان)**، پژوهش های تربیت اسلامی، شماره 1، 83-100.
- کریمی، فاطمه (1391)، **برنامه درسی پنهان؛ تاکید بر تربیت اجتماعی**، فصلنامه راهبرد های آموزش، شماره 2، دوره 5، 125-130.

- مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران (1391)، روابط عمومی وزارت آموزش و پرورش، چاپ اول.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (1403)، *بحارالانوار*، بیروت: مؤسسة الوفاء، چاپ دوم.
- محسن پور، بهرام (1380)، *نقش تربیتی معلم در فرآیند تعلیم و تربیت*، فصلنامه تعلیم و تربیت (آموزش و پرورش)، شماره 72-73، 89-100.
- محمد، محمدی ری شهری (1386)، *حکمت نامه پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم (عربی - فارسی)*، قم: دارالحديث، چاپ اول.
- محمدنصیر، معصومه (1387)، *نقش مدرسه در تربیت اجتماعی کودکان*، روزنامه مردم سالاری، شماره 1871.
- محمدی، آزاد؛ باقری نوع پرست، خسرو و زیباکلام، فاطمه (1393)، *اصول و روش‌های تربیت اجتماعی مبتنی بر نظریه کنش ارتباطی هابرماس*، پژوهش نامه مبانی تعلیم و تربیت، شماره 2، دوره 4، 5-28.
- مرزوقی، رحمت اله؛ اناری نژاد، عباس (1386)، *تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه*، نشریه تربیت اسلامی، شماره 4، دوره 2، 163-192.
- منصورنژاد، محمد (1384)، *درآمدی بر تربیت اجتماعی در سیره معصومین(ع)*، پژوهش های تربیت اسلامی، شماره 1، 8-40.
- نخعی، علیرضا (1374)، *تربیت اجتماعی نوجوانان و جوانان از دیدگاه اسلام*، پیوند، شماره 196، 314-321.
- نقیب زاده جلالی، میرعبدالحسین (1386)، *نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش*، تهران: انتشارات طهوری، چاپ بیستم.
- Chatham-Carpenter, A. (1994). *Home vs. public schoolers: differing social opportunities*. Home School Researcher, 10(1), 15-22.
- Lyman, I. (1998). *Not Home Alone*. National Review, 50(17), 30-34.